

Ermeni Kaynaklarında Türk Tasviri (XI.-XIV. Yüzyıllar)**

İbrahim Tellioglu*

Özet

Ermeni kaynakları, Türk tarihine ışık tutmada büyük önem taşır. V. yüzyıldan itibaren Türkistan'dan Hazar havzasına yönelen Türk topluluklarıyla alakalı ilk bilgileri veren Ermeni tarihleri, XI-XIV. yüzyıl arasındaki dönemle ilgili ayrıntılı kayıtlarıyla çağdaş eserlere nazaran daha kıymetlidir. Ancak Ermeni tarihçilerinin neredeyse tamamının aynı zamanda din adamı olması, İslam devrine ait kaynaklarda ortaya çıkan Türk tasvirinin dini hislerin etkisiyle şekillenmesine sebep olmuştur. Selçuklular döneminde Ermenilerdeki Türk algılamasında etkili olan diğer bir faktör de milli sebeplerdir.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Ermeni kaynakları, Tarih, Tarihçi, Hıristiyanlık, İslamiyet.

Türk-Ermeni ilişkileri, daha çok Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemindeki olaylarla sınırlanır. Oysa Türkistan'dan Hazar Denizi'nin batısına ulaşan göçlerle birlikte başlayan temaslar, ana yurttan batıya giden Türk topluluklarının büyük kısmının Ermenilerle münasebet kurmasına zemin hazırlayacaktır. Haliyle tarafların kaynaklarında birbirleriyle ilgili bilgiler artmaya başlar. Türk kaynaklarında Ermeniler hakkında niteleme

görülmez, sadece siyasi değerlendirmeler vardır. Ancak ilişkilerin seyrine bağlı olarak Ermenilerin tarihî kayıtlarında Türklerle ilgili çeşitli tanımlamalar, nitelemeler, değerlendirmeler ortaya çıkmaya başlayacaktır. İki taraf arasındaki münasebetler sırasında Ermeni kaynaklarındaki Türk tasvirinin tarihi gelişimini ortaya koymak, Ermenilerdeki Türk imajının oluşumuna da büyük katkı sağlayacaktır.

Ermeni kaynakları, V. yüzyıldan itibaren Türklerle ilgili bilgiler içermeye başlar. XVIII. yüzyılda el yazması nüshaları tasnif, tetkik ve neşredilen bu eserlerin geneli dinî ve mezhebî tesirler altında kaleme alınmıştır. Doğu Anadolu ile Çukurova'daki manastırlarda yazılan bu eserler, başta özgün nüshaları kaybolan Süryani tarihleri olmak üzere günümüze ulaşmayan pek çok kaynakta yer alan bilgileri de içinde barındırır. V-VII. asırlarda eser veren Ermeni tarihçileri; Hun, Hazar, Bulgar gibi Türk toplulukları hakkında önemli bilgiler verir ki, bunların en başta gelenleri Agathange, Zenob, Byzante Phaustus, Eznik, Goriün, Elise, Khoren'li Moses, Farb'lı Lazar, Ohan Mamikonyan, Kalakait'li Moses'tir. VII.-XI. asır arasındaki Ermeni tarihlerinde daha çok İslamiyet'in ortaya çıkışı, Sasani İmparatorluğu'nun ortadan kalkması, bölgede gerçekleşen Arap-Bizans mücadeleleri etrafında yer bulur. Haliyle Türklerle ilgili bilgilerde önemli ölçüde azalma görülür. XI. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar geçen dönem ise Ermenilerin Türk hâkimiyetinde yaşadığı dönemdir ki Selçukluların batıya yayılışı, Irak ve Anadolu'yu ele geçirmeleri, Anadolu'da beylikler ve devletler kurmaları Ermeni kaynaklarından bütün teferruatıyla takip edilebilir. Bu devre ait en önemli tarihçiler arasında Lasdiverd'li Arisdages, Vartabet Sargavak Hovannes, Urfa'lı Mateos, Ani'li Samuel, Ani'li Mikhitar, Vardapet Vanagan Hovannes ve Genceli Kiragos sayılabilir. Bunlardan Ani'li Mikhitar gibi eserleri

(*) Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Samsun.

(**) Bu makale, *International Review of Turkish Studies*, 1/3 (Güz 2011), Utrecht 2011, s. 46-61'de yayımlanan yazının gözden geçirilmiş halidir.

günümüze ulaşmayan tarihçilerin yazdıklarını, Müverrih Vardan gibi diğer Ermeni tarihçilerinin eserlerinde yapılan alıntılardan öğrenmek mümkündür.¹

Türk tarihine pek çok kesitte temas eden Ermeni kaynaklarına damgasını vuran tarih yazıcılığı anlayışına etki eden unsurların başında kilise gelmektedir. Genel itibarıyla din adamlarının kaleme aldığı eserlerde Bizans ile yaptıkları kristolojik mücadelede örnekleri görülebileceği gibi milletlerini en üstün Hıristiyan topluluğu gibi ifadelerle nitelerken, sadece bir şehre hâkim siyasî teşekküllerin başındaki prensleri de *kralların kralı* gibi unvanlarla anarak kendilerini yüceltmekten geri durmazlar. Diğer taraftan kendi dünya görüşüne göre kaynakları şekillendirmekten, ilaveler yapmaktan ve çıkarlarına göre tamamen yabancı olayları kendilerine mal etmekten çekinmemişlerdir. O yüzden Ermenilerin tarihini incelerken araştırmacılar birbirini tutmayan, şüphe uyandıran, dağınık birtakım verilerle karşı karşıya kalabilmektedir. Kuşaklar boyu aktarılan efsanelerle yüzyıllar sonra kaleme alınan tarihi gerçekler karışınca Ermenilerin hazırladığı eserlerdeki haberlerin sıhhati daha da tartışılır bir hale gelmektedir.² Dolayısıyla Ermenilerin milletleşme sürecini ve kendilerini tasvir şekillerini bu sosyo-psikolojik zemin içerisinde değerlendirmek gerekir. Bu bakış açısının diğer milletlerle ilgili kayıtları da etkilemesi, Ermeni kaynaklarında yer alan bilgilerin nasıl değerlendirilmesi gerektiği bakımından büyük önem taşır.

Tarihî değeri bakımından Ermeni kaynaklarına çeşitli eleştiriler yöneltmek mümkünken, bu kaynakların Türk tarihine ait en önemli kaynaklar içerisinde olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Türkistan'da Çin kaynakları Türklere ait içerdiği bilgiler sebebiyle ne derecede mühim ise Türklerin Hazar havzasından batıya doğru ilerleyişlerinde de Ermeni kaynakları benzer bir öneme sahiptir. Türkler VIII. yüzyılın ilk çeyreğine ait olan Göktürk Yazıtlarına gelene kadar ta-

rihi kendi görüşleriyle kayıt altına almazken, özellikle batıya göç eden Türk topluluklarıyla ilgili olarak Ermeni kaynakları emsalsiz bilgiler içerir. Bu kaynaklar vasıtasıyla Bulgarların Vanand boyunun M.Ö. 149-127 arasında, Ermenilerden de önce, Kars-Pasin arasına yerleştiği kayıt altına alınmıştır.³ Böylece Türk kaynaklarında bilinmeyen, başka kaynakların da ilgisini çekmeyen bir göçün varlığı da öğrenilmiş olmaktadır. Aynı şekilde Akhunlarla Kuşanlar arasındaki bağlantıyı sorgulayan tarihçiler için Elishê'nin yazdığı⁴ ortaklıklar mühim bir ipucu olur. Devrin Ermeni tarihçileri Türkleri, Hunların devamı olarak kabul ederken onların kaleme aldığı kaynaklar da günümüze kadar devam eden Hun-Türk bağlantısına dair tartışmalara ışık tutması açısından büyük önem taşımaktadır.

Başta Urfalı Mateos ve Çamiçyan'ın eserleri olmakla birlikte Selçukluların İskit ismiyle anan⁵ Ermeni kaynakları, İskitlerin Türklükle münasebeti konusundaki tartışmalara yeni bir boyut kazandırmaktadır. MÖ. VII. yüzyılda İskitlerin, Ermenilerin hafızasında bıraktığı izlenimle Selçukluların bıraktığı intibam birbiriyle aynı olması sebebiyle aradan neredeyse on yedi asır geçmiş olmasına rağmen aynı isimle anılmaları, en azından iki taraf arasında önemli bir kültür birliği olduğuna işaretir.

Bugüne kadar Ermeni tarihiyle ilgili çalışmalarda, Türklere ilgili belirli dönemler

- (1) Ayrıntılı bilgi için bkz. Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1 (1949), s. 98-118.
- (2) Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s. 324 vd.
- (3) Moses Khorenats'i, *History of the Armenians* (nşr. R. W. Thomson), London 1980, s. 135 vd. Benzer bir örnek Anonim Gürcü kaynağında da yer alır. Bir tek bu kaynağta geçen bilgiye göre Makedonyalı İskender'in orduları Kafkasların güneyini ele geçirmek üzere bölgeye ilerlediğinde, Çoruh nehriyle Tiflis arasında Kıpçaklarla karşılaşmıştı. Oldukça kalabalık olan Kıpçakların direnişi sebebiyle zorlukla ilerleyen Makedonya ordusu, büyük güçlüklerle karşılaşmakla birlikte Kıpçakları mağlup ederek Kafkasya'nın güneyini de hakimiyet altına almayı başarmıştı. Bkz. M. Brosset, *Histoire de la Georgie, I*, Saint-Petersburg 1849, s. 33.
- (4) Elishê, *History of Vardan and the Armenian War* (nşr. R. W. Thomson), Cambridge 1982, s. 66.
- (5) *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 91; *History of Armenia by Father Michael Charnick, II* (nşr. J. Avdall), Calcutta 1827, s. 111.

esas alınıp ortaya çıkan tasvirlerle ilişkilerin genel gidişatı boyutundan bakılmamıştır.⁶ Bu ihmal sonucunda özellikle belirli dönemlerde yoğunlaşan çatışmalarda bir Türk topluluğuna karşı duydukları kızgınlık esas alınarak ya da dostluk gösterdikleri bir unsura/kişiyeye karşı sarf ettikleri övgüler sebebiyle 'Ermenilerin Türkler hakkındaki düşüncesi budur' gibi yargıda bulunmak, meselenin sağlıklı bir zeminde tartışılmasını engellemektedir. Böylece çeşitli örnekleri görüldüğü üzere iki taraf arasındaki münasebetler dostluk ya da düşmanlık merkezli algılandığından fazla abartılarak ya *sadık dost* ya da *azılı düşman* bağlamında değerlendirilmektedir. Bu ifrat-tefrit, toplumların birbirine bakış açısını belirleyen insani faktörleri göz ardı ederek meselelere siyasi gözle bakmanın bir sonucu gibi gözükmektedir. Türkler hakkında Ermeni kaynaklarına yansıyan imler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, dostluk ya da düşmanlıkların hangi zemin üzerinde olduğu gerçeğe daha yakın olarak resmedilebilir.

Ermeni kaynaklarında Türklerle ilgili tasvirler ilişkilerin seyrine göre farklılık arz eder. V-VII. yüzyıllara ait Ermeni kaynaklarında yer alan bilgiler, bu toplumun zihninde Türk tasvirinin oluşmasının ilk basamağıdır ve bu çalışmaya esas teşkil eden dönemin diğerlerinden farklılığını ortaya koyabilmek için mühim bir kıyas malzemesidir. Erken dönemde ortaya çıkan ilişkilerde komşusu Türk topluluklarıyla ilgili Ermeni kaynaklarındaki betimlemelerde dinin etkisinin en az seviyede olması dikkat çeker. Sasani-Roma savaşlarının fazlasıyla meşgul ettiği bu eserlerde Türklerle ilgili çok az bilgi vardır. Zira bir yandan Romalıların denetim altına almaya çalıştığı Ermeniler, diğer yandan da Sasaniler tarafından baskıya maruz kaldığı için iki taraftan birisinin yanında yer almak zorunda kalmıştı. Ermenilerin yaşadığı topraklarda dönemin iki büyük gücünün kıyasıya mücadele içinde olması hem bugünkü Doğu Anadolu'ya büyük zararlar verirken hem de Ermeni kaynaklarını fazlasıyla meş-

gul etmekteydi. 387'de Romalılarla Sasaniler arasında yapılan bir antlaşmayla Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler iki devlet arasında pay edilince durum daha da ağırlaştı. Büyük bir kısmı Sasanilerin hâkimiyetinde başlayan Ermenilerin ülkesinin kendi rızaları sorgulanmaksızın bu şekilde taksim edilmesi o dönemdeki kaynakların daha çok bu iki devletten bahsetmesine zemin hazırlamıştı.⁷ Bununla birlikte nicelik itibarıyla fazla yer işgal etmese de Türklerle ilgili bilgileri bu çalışmaya konu olan dönemdeki değişimleri göz önüne seren niteliği bakımından büyük önem taşımaktadır.

V. yüzyılın ortalarında Roma tarafında kalan Ermenilerin İranlılara karşı mücadelede Hunlardan destek aldığı yönündeki kayıtlar oldukça mühimdir. II. Yazkert (438-457) devrinde gerçekleşen Ermeni-Sasani çatışmalarında İranlılara karşı tek başına direnemeyen Ermeniler Hunlarla işbirliği yaparak bu mücadeleyi sürdürmüşlerdi.⁸ Ancak dönemin kaynakları, bu tasvirleri olması gereken en yakın sadelikle kaleme almışlardır. Bu kaynaklarda, Hunların onlara verdiği desteğe anlam yüklenmekle birlikte mübalağa içeren yorumlar yapmaktan uzak durulur. Modern anlamda descriptive yöntem olarak tanımlanabilecek bir tarz ile savaşlarında veya yana barış içinde yaşamalarında nefret ya da aşırı dostluk içeren kelimelerle değerlendirmede bulunmazlar. Hunların güçlü bir orduya sahip olduğu, Gürcü kralı Vahtang'ın onlardan aldığı destekle Ermenilere saldırdığı ya da Kral Peroz'a isyan etmek için Hunlara altın vererek onların yardımını isteyen Vahan örneklerinde görüldüğü gibi Türklerin askerî bakımdan güçlü bir topluluk olduğundan

- (6) Bkz. James Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, Venice 1874, s. 272-285; George H. Filian, *Armenia and her People*, Hartford 1896, s. 120-130; Jacques de Morgan, *The History of the Armenian People*, Boston 1918, s. 173-221; Johnson Dixon, *The Armenians*, Blackburn 1916, s. 14 vd.; Robert Bedrosian, *The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries*, Columbia 1979, s. 63-248; aynı yazar, "Armenia during the Seljuk and Mongol Period", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, I (nşr. R. G. Hovannisian), New York 1997, s. 241-267; Razmik Panossian, *The Armenians*, London 2006, s. 60-63, vb.
- (7) Ayrıntılı bilgi için bkz. *Ghazar P'arpec'i's History of the Armenians* (nşr. R. Bedrosian), New York 1985, s. 20-355.
- (8) Elishē, *History of Vardan and the Armenian War*, s. 94.

bahsederler⁹ ancak, dini ya da mitolojik be-
timlemelerle onları tanımlamaya çabalamaz-
lar. Böylece Hunlardan itibaren batıya göç
eden Türkler, *sınır komşusu, müttefik, güçlü*
gibi çeşitli sıfatlarla Ermeni kaynaklarında
yer bulmakla birlikte onlar hakkında, Sasani
ya da Romalılara karşı kullanılan mübalağalı
ifadelere rastlanmaz.

XI. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar ge-
çen ve H. Andreyan tarafından *Ermeniler-
in Türk hâkimiyetinde yaşadığı devir* olarak
sınırlandırılan dönem, bu toplumun tarih ya-
zıcılarının kaleminden çıkan Türk tasvirinde
büyük dalgalanmaların yaşandığı bir zaman
dilimidir. Bu çalışmaya konu olan dönem,
hem Ermeni kaynaklarının Gaznelilerle bir-
likte Müslüman Türk topluluklarıyla ilgili
kayıtlarının başladığı hem de Ermenilerin
Selçuklularla birlikte ilk kez bir Türk-İslam
devletinin hâkimiyetinde yaşadığı dönemdir.
Kilisenin etkisinin bütün ağırlığıyla hissedil-
meye başladığı bu dönemde daha önceki
tasvirlerin aksine Türkleri Müslümanlık tem-
elinde değerlendirmek yaygın bir davranış
haline gelmiş; *bir düşman unsur* olarak Türk-
lerle alakalı haberler, Ermeni kaynaklarında
sıklıkla yer almaya başlamıştır. Doğu Anado-
lu'ya girerek Ermenilerin yoğun olarak yaşa-
dığı yerleri ele geçiren Selçuklular, Ermeni
kaynaklarında ülkelerini istila etmeye çalışan
bir güç olarak tanımlanmaya başlanmıştır.
Bu *düşman unsuru* nitelendirmelerine temel teş-
kil eden en önemli sıfat Türklerin Müslüman
olmasıdır. Böylece bir yandan siyasi rekabet
diğer taraftan da dinî ayrılık özellikle Selçuk-
lularla ilgili tasvirlerin şekillenmesinde büyük
rol oynamıştır. Bu arada Ermeni kaynaklarına
hâkim olan İslam algılamasının ortaya konul-
ması yararlı olacaktır.

Büyük bir kısmı kilise kaynaklı olan
Ermeni kaynaklarında İslam dini, yalancı bir
kişi tarafından ortaya atılan, Hıristiyanlıktan
bozma sahte bir din olarak kabul edilmek-
tedir. İslam'ı Hıristiyanlığın sapkın bir kolu
gibi algılayan dönemin Ermeni kaynakları,
peygamberini meczup olarak gördükleri bu

dinin insanlar arasında bozgunculuğa sebep
olduğunu savunmaktaydı.¹⁰ Ancak kendile-
riyle mücadele eden Müslüman unsurlar içe-
risinde Türklerle ilgili tasvirleriyle Emevi ya
da Abbasiler arasında farklılık vardır. Ermeni
kaynakları ilk karşılaşmalarda ağır yenilgiye
uğradıkları Selçukluları, İncil'deki bakış açı-
sıyla kötülükle dolu kıyamet alameti ya da
insanüstü varlıklar olarak tanımlanmaktadır.¹¹
Bu tür yakıştırmalar, sadece Ermeni siyasi te-
şekküllerini ortadan kaldırmaya yönelik un-
surlara yönelik olarak yapılmaktadır. Bizans'a
karşı bölgedeki Ermeni prenslikleriyle işbirliği
yapan Araplara karşı böyle bir tavır görülmez.
Aynı şekilde Doğu Anadolu'yu ele geçirmeye
çalışan Emevi ya da Abbasi halifeleri Ermeni-
lere yüksek hâkimiyetini benimsetmekle yetin-
mişti. Onların yaşadığı ülkeler fiilen Emevi ya
da Abbasi toprağı sayılmakla birlikte bölgeye
nüfus yerleştirilmemiş sadece idareci atan-
makla yetinilmişti. Hal böyle olunca dönemin
Ermeni kaynaklarında bu topluluklara kar-
şı bakış açısında herhangi bir olağanüstülük
yoktu.¹² Oysa XI. yüzyıldan itibaren Doğu
Anadolu'ya başlayan göç neticesinde Ermeni-
ler, kendilerinden sayıca çok üstün Türklerin
arasında azınlık durumuna düşmüştü ve de-
mografik yapıdaki bu büyük değişimin mimarı
Selçuklulardı. Tamamı Müslüman olmalarına
rağmen Emevilerin, Abbasilerin ve Selçuklu-
ların bölgeye yönelik siyasetindeki bu fark, as-
lında Ermenilerin onlara bakışındaki farklılığı
da ortaya çıkaran temel sebepti. O yüzden XI.
yüzyılın ortalarına kadar Ermeni kaynakların-
da ortaya çıkan İslam algılamasıyla Selçuk-
luların bölgeye gelmesinden sonraki anlayış
arasında fark olması tabiidir.

Ermeniler, yaşadıkları coğrafya büyük
devletlerin ilgi alanına girdiğinde hiçbir zaman
onlarla tek başına mücadele edip bağımsızlığı-
nı koruyabilecek bir güce sahip olamamışlar-

(9) *The History of Lazar P'arpec'i* (nşr. R. W. Thomson), Georgia 1991,
s. 170, 182.

(10) Mehmet Cog, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da İslam Haki-
miyeti*, Trabzon 2010, s. 57.

(11) *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 48; *History of Armenia by Father
Michael Chamich*, II, s. 111 vd.

(12) Ayrıntılı bilgi için bkz. *Gbewond's History* (nşr. R. Bedrosian),
New Jersey 2006, s. 1-46.

dır. Prenslükler halinde yaşamalarından dolayı siyasi birliklerini sağlayamamaları, dolayısıyla güçlü bir devlet kuramamaları politik bakımdan en önemli sebep olarak dikkat çeker. Aynı siyasi teşekküllerin yanı sıra nakharar denilen feodal güçlerin etkisi altındaki bu toplum kilisenin çabalarına rağmen bir araya gelememiş ve farklı bölgelerde küçük gruplar halinde yaşamak onlar için adeta gelenek haline almıştır. Ancak bundan daha önemlisi Ermeniler, büyük devletlerin baskısını karşılayabilecek nüfus gücüne sahip değildir. Haliyle güçlü ordular teşkil etme imkânları yoktur. Bu sebeple sürekli buldukları bölgeye yönelen büyük devletlerden birisiyle ittifak yapmak suretiyle varlığını sürdürmeyi tercih etmişlerdir.

XI. yüzyıldan önce Doğu Anadolu'da yaşanan Doğu Roma-Pers, Bizans-Sasani, Bizans-Arap mücadeleleri sırasında Ermeniler, bu güçlerden birisiyle ittifak yaparak ancak o sayede prensliklerini korumuşlardır. Bununla birlikte bölgede güçlenenin yanında yer alan tavırları sebebiyle her iki devlete de güven telkin etmemiş, kaynaklara açıkça yansıdığı üzere Ermeniler, ne Romalılara ne de Perslere yaranabilmiştir.¹³ Ayrıca bu davranış tarzı, Ermeni kaynaklarının müttefik olmadığı gücü ötekileştirmesi gibi bir eğilimin oluşmasına zemin hazırlamıştır ki ilerleyen süreçte bunun sayısız örneklerini görmek mümkündür. Tarihi kayıtlar dikkatle incelendiğinde bazen Pers ya da Sasanileri öven ve karşı tarafa ağır ithamlar yönelterek onları düşman ilan eden Ermeni kaynaklarının, bir süre sonra Romalılarla ittifak yapıldığında İranlılara karşı benzer ifadeler kullandığını görmek mümkündür.¹⁴ Dolayısıyla orta çağda bölgede etkin olan bu iki büyük mücadele alanında yer alan kaynakların sık sık değişen siyasi atmosferde müttefik/düşman tanımlamasını pek de sağlıklı bir zeminde yapabildiğini söylemek imkânsızdır. Olayın Müslüman topluluk algılamasıyla ilgili bir benzerinin de Selçukluların Doğu Anadolu'ya yönelmesiyle başladığı görülmektedir.

Bizans İmparatorluğu ile İslam halifelikleri arasında büyük bir hâkimiyet mü-

cadelesinin yaşadığı Kafkasya ve Doğu Anadolu'da, Ermeniler, bu iki güç arasında bazen biriyle bazen de diğeriyle ittifak yaparak varlığını korumuştur. Abbasi halifeliğiyle işbirliği yaptıkları zamanlara ait kayıtlara bakılırsa Müslüman Araplara ait tasvirlerde dinin ayırıcı bir vasfı olmadığı dikkat çeker. Bunun sebebi, Arapların Ermeni prensliklerini ortadan kaldırma gibi bir niyete sahip olmaktan ziyade onları Bizans'a karşı müttefik olarak yanına çekme gayreti sebebiyle oluşan dostluk havasıydı. O yüzden bazen bir şehrin Ermeni prensine hitaben yazdıkları mektuplara *prenslerin prensi* hitabıyla başlayıp¹⁵ bu unvanı Ermeni literatürüne sokacak kadar onlarla ittifak yapma arzusundaydılar ki böyle bir ortamda onların hangi dine mensup olduklarının kaynaklarca önemsenmemesi tabiidir. İşte bu güç dengeleri içerisinde Ermeniler, önemli kısmı bir büyük devletle yapılan ittifak sayesinde de olsa bağımsızlığını korumasını bilmiştir. Bizans XI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yaklaşık yirmi yıllık süre zarfında bölgedeki prensliklerine son verene kadar¹⁶ Ermenilerin özellikle Doğu Anadolu'daki siyasi varlığından söz etmek mümkündür.¹⁷ Oysa Selçukluların bölgeye geliş maksadı farklıydı. Anadolu'yu yurt edinmek amacıyla Hazar'ın batısına ilerleyen Selçuklular, karşılıklarına çıkan iki Hıristiyan unsur olan Gürcü ve Ermenileri tesirsiz hale getirdikten sonra Bizans İmparatorluğu ile mücadeleye girişmek niyetindeydi. Haliyle bu tesirsiz hale getirme Ermeni tarafında siyasi varlıklarının ortadan kaldırılması olarak algılandı ve Gürcülerle birlikte Bizans İmparatorluğu'yla işbirliği yaparak Selçuklularla mücadele etmeye başladılar. Bunlar olurken Arapların aksine bu seferki Müslüman top-

(13) Tacitus, *The Annals of Imperial Rome* (nşr. M. Grant), London 1988, s. 345-359; J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la Conquête Arabe Jusqu'en 886*, Paris 1919, s. 190-201.

(14) Ayrıntılı bilgi için bkz. René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi* (nşr. S. Dolanoğlu), İstanbul 2005, s. 103-276.

(15) A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, Wisconsin 1952, s. 314.

(16) Victor Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, I, Paris 1880, s. 401.

(17) Bu dönemde bölgedeki Ermeni varlığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Simon Payaslian, *The History of Armenia*, New York 2007, s. 53-75.

luluğu ötekileştiren Ermeni kaynaklarında en çok rastlanılan Türk tasviri şekillenir.

Çağrı Bey'in 1018 keşif seferiyle birlikte Selçuklular, Ermenilerin yaşadığı bölgeye yönelmişti. Gazneli-Karahanlı baskısı karşısında kendisine yurt bulmak amacıyla Çağrı Bey önderliğinde Horasan'dan Batı'ya ilerleyen, Van Gölü ve çevresindeki Vaspu-ragan Krallığı topraklarına giren Selçuklu akıncılarıyla birlikte Ermeni kaynaklarında *bir düşman unsur* olarak görülen Türklerle ilgili kayıtlar da başlar. Bu tasvirlerde ilerleyen dönemlere de damgasını vuracak olan unsur, dinî simgelerdir. Zira Selçuklu akıncıları karşısına çıkan ancak hiçbir başarı kazanamayan Ermenilerin tarih kaynakları, Türkleri, Hıristiyanlığın düşmanı olarak kabul etmekte ve yaptıklarını da *Tanrı'nın cezası* olarak nitelendirmekteydi. Olayı en ayrıntısıyla anlatan Urfalı Mateos, Allah'ın hiddetine maruz kaldığını yazdığı Ermenileri mağlup eden Selçuklu askerlerini *öldürücü nefesli ejder, kanatlı yılan, kana susamış yırtıcı hayvan* olarak tarif etmekteydi.¹⁸ Aynı tür ifadeler yer almasa bile başka Ermeni kaynağı da büyük korkuya sebep olan bu akını düzenleyenleri, *Hıristiyan inancını ortadan kaldırmaya çalışan Tanrı'nın bir belası* olarak edip *barbar* sıfatıyla anmaktadır.¹⁹ Bu hadiseye yer veren diğer bir Ermeni kaynağı da Selçukluları İskit adıyla anmakla²⁰ aslında neredeyse 17 asır önce bölgeye gelen Orta Asyalı bu topluluğun Ermenilerin zihninde oluşturduğu korkunun hala devam ettiğini göstermektedir.

Ermeni kaynaklarında Türklerle ilgili tasvirler, Selçukluların devlet kurmasından sonra batıya yönelmesiyle daha da acımasız bir üslup kazanır. Tuğrul Bey (1040-1063) döneminde başlayan akınlarla Türk akıncıları daha önce örneğini gördüğünüz menfi unvanlarla anılmıştır. 1054'te Selçuklu hükümdarının bölgeye yönelmesiyle birlikte ise bölgedeki Ermeni prenslikleri bağımsızlıklarını kaybetme tehdidini ilk kez çok açık bir biçimde hissettiklerinden olsa gerek İncil'deki bütün olumsuz örneklerle Türk sultanını

ve ordusunu nitelermeye başlamışlardır.²¹ Ancak Türklerle ilgili en ağır ifadelerle dolu, en kötü tasvir Anı şehrinin kaybedilmesiyle ilgili satırlarda bulunur. Sultan Alp Arslan'ın (1063-1072) 16 Ağustos 1064'te Anı şehrini ele geçirmesiyle alakalı satırlarda, yüz binlerce Ermeni'nin katledildiği, yüzlerce kilisenin yıkıldığı gibi iddialar ileri sürülmektedir.²² Fiziken o kadar insanın yaşamasının mümkün olmadığı Anı şehrinde fetih hakkı olarak camiye çevrilen kilisenin dışındakilerin büyük bir kısmının günümüze kadar ulaşmasından açıkça mübalaga yapıldığı anlaşılan satırlardaki abartının sebebi, alınamaz olduğuna inanılan, aynı zamanda Ermenilerin bölgedeki dini merkezlerinden birisi olan Anı şehrinin düşmesinden duyulan acı olmalıdır.

XI. yüzyılın önemli kaynaklarından Aristakes'te görülen ve muahhar Ermeni eserlerine de yansıyan bu tasvirlerde yaptıkları savaşlarda, hiç bir ciddi direniş gösteremedikleri Türkler insanüstü varlıklar gösterilerek uğranılan hezimetlere aranılan mazeret bulunmuş gibi gözükmektedir. Zira o zamana kadar ordularıyla ve kahraman askerleriyle övünen Ermeni kaynaklarının bu mağlubiyetler karşısında bir şekilde daha önce pek çok örneği görüldüğü üzere aşırılığa kaçma pahasına bir şekilde toplumunu yüceltmesi gerekir ve bunun için de uğranılan başarısızlığa bir bahane bulunması gerekir: O bahane de Türk askerlerini İncil'de bahsi geçen insanüstü varlıklar haline getirmektir. Böyle olunca yenilgilere açıklama getirilebilir. Aynı ifadelerin devamındaki *imansız, barbar, kan dökücü, merhametsiz, zehirli ve öldürücü rüzgar, ateş fışkırtan kara bir bulut ya da dev dalgalar gibi*²³ nitelenen Türk askerlerinin de

(18) Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 48.

(19) Smbat Sparapet's Chronicle (nşr. R. Bedrosian), New Jersey 2005, s. 12.

(20) History of Armenia by Father Michael Chamich, II, s. 111.

(21) Aristakes Lastivertc'i's History (nşr. R. Bedrosian), New York 1985, s. 69-90; Smbat Sparapet's Chronicle, s. 22; Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 90.

(22) Stephannos Orbelian, Histoire de la Sioumie, I (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1864, s. 215 vd.; Aristakes Lastivertc'i's History, s. 163 vd.; History of Armenia by Father Michael Chamich, II, s. 149-153; Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 119 vd.

(23) Aristakes Lastivertc'i's History, s. 99-105; Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 100.

hangi psikoloji altında bu şekilde tasvir edildiği ortaya çıkar. Benzer biçimde 1049'da Arzen'deki üç yüz bin insandan yüz kırk bininin öldürüldüğü²⁴ gibi o bölgede yaşamayı mümkün olmayan rakamların üzerinde, hayal gücünü bile zorlayan sayıda kişinin hayatını kaybettiğine dair kayıtlar, uğranılan acıları tasvir ederken Ermeni kaynaklarının alışlageldik mübalağaları olarak görülmelidir.

Anı şehrinin kaybedilmesi sırasında kaynaklara yansıyan Türk tasviri, olumsuz benzetmelerin zirveye çıktığı andır. Ancak bundan sonra kaynaklarda önemli bir kırılma olmuştur. Bunun sebebi o zamana kadar hâkimiyeti altına girmemek için direndikleri Selçuklu idaresinde yaşamının ortaya çıkardığı beklentiden kaynaklanmış olmalıdır. Zira 1064'te Sultan Alp Arslan ve onun yaptıkları esnasında ortaya çıkan Türk tanımına Malazgirt Savaşı sırasında rastlamak mümkün değildir. Üstelik Melikşah'ın (1072-1092) başa geçmesiyle birlikte yapılan tasvirlerin, bu idarenin Ermeniler üzerinde çok önemli bir dönüşüme zemin hazırladığını ortaya çıkarır. Aynı zamanda yukarıda bahsi geçen ve genelde Türkleri *Tanrı'nın cezası* olarak gören zihniyetin bir anda değişime uğraması aslında bu kaynaklardaki abartının ölçüsünü de ortaya koyar. Zira zalim bir devlet adamı ve binlerce Ermeni'nin kanını akıtan bir karakter olarak tasvir edilen Sultan Alp Arslan'ın oğlunu büyük övgülerle *dünyanın en adil, Hıristiyanlara karşı en şefkatli hükümdarı* olarak gösteren²⁵ Ermeni kaynaklarını kaleme alanların ruh hali, iktidar değişikliğine dair takınılan tavır gösterir mahiyettedir. Melikşah'a bu kadar övgü yapılmasının kaynaklardaki en önemli sebebi, kilise ve manastırların vergiden muaf tutulmasıdır. Ancak bu tavır değişikliğini sadece vergiden muaf tutulmayla izah etmek meseleye yüzeysel bakmak anlamına gelir; asıl, ülkedeki hâkimiyetin el değiştirmesini ve Ermenilerin Selçuklu hâkimiyetinde yaşamaktan başka bir alternatifi kalmadığını göz önünde tutmak gerekir. Tuğrul Bey ya da Alp Arslan tasvirinin ardında yatan ise, bu hâki-

miyete girmemek için yapılan mücadelenin yansımaları ve karşı durmadıkları bir güç karşısında ülkelerini kaybetmenin verdiği acının dışavurumudur.

Ermeni kaynaklarında Tuğrul Bey ve Alp Arslan dönemine ait mübalağalı kayıtlar, bu husustaki ilk örnekler değildir. Aynı tür benzetmeleri, Selçuklular karşısında kendilerini yalnız bırakan Bizans İmparatorlarına da yapan Ermeni kaynağı, onları *yalancı hami*, Doğu Anadolu'ya konuşlandırdıkları ordularını *hadım kumandanlar ve haremağası askerlerden* müteşekkil gösterirken aynı mübalağanın esiri olmuştur.²⁶ Yine Türklerden kurtulmak için büyük umut olarak gördükleri Haçlılara karşı düzdükleri methiyelerin kısa süre sonra aynı ölçüde ağır hakarete dönüşmesi de beklentilerin karşılanmamasıyla alakalıdır. Selçuklulara karşı bağımsızlık arayışına giren Çukurova Ermenileri, tek başına bunu başaracak gücü olmadıklarını anladıklarında destek alacak bir güç aramışlar ve bu umutla kutsal toprakları kurtarmak üzere Anadolu'ya giren Haçlılara bel bağlamışlardır. I. Haçlı seferinde bütün Kilikya, Haçin, Samsat, Saruç, Tell Bazer Ravendan, Antakya kalesini Haçlılara teslim eden Ermeniler kısa süre sonra bekledikleri desteği bulamadıkları gibi zulüm görmeye başlamışlardır. İşte bu dönemde Ermeni kaynaklarındaki Haçlılarla ilgili tasvirlerde alışlageldik abartılar ortaya çıkmaya başlar.²⁷ Melikşah'a ve onun şahsında Türklere karşı duyulan sempatinin ardında yatan ise siyasi ancak özellikle dini taleplerinin karşılanmış olmasından kaynaklanır. Dolayısıyla milletlerinin akıbeti hakkındaki meselelerde yergide ve övgüde sınır

(24) *History of Armenia by Father Michael Chamich, II*, s. 138.

(25) Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi" (nşr. H. D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2 (1937), s. 180; *Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians* (nşr. R. Bedrosian), New York 1986, s. 105; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 44.

(26) Bkz. *Urfuli Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 111 vd.

(27) Bkz. J. Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s. 287-362; Charles A. Frazee, "The Christian Church in Cilician Armenia: Its Relations with Rome and Constantinople to 1198", *Church History*, 45 (2), 1976, s. 170-184; Atamian Bournoutian Ani, "Cilician Armenia", *The Armenian People from Ancient to Modern Times, I* (nşr. R. G. Hovannisian), New York 1997, s. 273-291; *Urfuli Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 187-195; Kevork Aslan, *Armenia and the Armenians*, New York 1920, s. 83-97; Jacob G. Ghazarian, *The Armenian Kingdom in Cilicia during the Crusades*, Richmond 2000, s. 81-111.

tanımayan Ermeni kaynakları, tarihi olayların ya da kişiliklerin gerçeklerden uzaklaşmasında fazla hassas değildir.

Melikşah hakkında Ermeni kaynaklarında yer alan övgü dolu ifadeler, Türkler hakkındaki tasvirin kısa sürede nasıl bu kadar farklılaştığı sorusunu doğurur. Selçuklulardan önceki siyasi tabloda Bizans ve Sasanilerin Ermenilere yönelik dinî politikası ile Melikşah'ın uygulaması arasındaki fark aslında tanımlamalardaki değişimin anahtarı konumundadır. Selçuklulardan önce bölgeye hâkim olmaya çalışan devletler, Ermenileri kendine bağlamak için dinlerini onlara benimsetmeye çalışmışlardır. Sasaniler denetimlerinde kalan Ermenilere Zerdüştlüğü benimsetmeye çalışırken Bizans da onları İstanbul kilisesine bağlamaya çalışmaktaydı. Zerdüştlüğe direnenlerin İran içlerine sürülmesi²⁸ milli kiliselerine bağlı kalmakta ısrarcı olanların ise Balkanlarda zorunlu göçe tabi tutulması gibi çeşitli baskılar²⁹ Ermeniler ve tarihçileri üzerinde derin izler bırakmıştı. Melikşah'ın Ermeni kilisesi üzerinde herhangi bir baskı kurulmasına izin vermeyeceğini ilan etmesinden sonra başlayan çok büyük tasvir değişimin ardında yatan, o zamana kadar bölgeye hâkim olma iddiasındaki hiç bir devletin böyle bir uygulama yapmamasıydı. Hıristiyanlıkta bir topluluğun mezhep değiştirmesinin adeta din değiştirme gibi kabul edildiği düşünülürse, Melikşah'ın uygulamasıyla Bizans'ın politikası arasındaki fark daha iyi anlaşılabilirdi gibi Ermenilerin üzerinden nasıl bir baskının kalktığı da daha açık fark edilebilir. Diğer yandan Ermenilerin Türklerle ilgili tasvirlerindeki ani değişimin en önemli sebeplerinden bir diğeri, bunların kaleme alındığı dönemde Ermenilerin Türklerle bir arada yaşamaya başlamış olması, bir Türk devletinin idaresi altında hayatını sürdürmesidir. Melikşah, Ermenilere dini ve mezhebi özgürlük tanıyan, üstelik onların mabet ve manastırlarını vergiden muaf tutan ilk kişi olarak Ermeni kaynaklarında yer almış ve onun bu tavrı karşısında büyük şaşkınlığa

düşen tarihçiler, kendi liderleri dışında nadi-ren övdükleri yabancı devlet adamlarının baş sırasına Selçuklu hükümdarını yerleştirmişlerdir.

Ermeni kaynaklarında Türklerle ilgili tasvirlerinde Selçukluların gerilemeye başladığı devirde ciddi bir değişim görülür. XII. yüzyılda Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Selçuklu hâkimiyeti gerilemeye başladığında, Ermeni tarihçilerinin Türklerle ve onların devlet adamlarıyla ilgili kayıtlarında daha önceki mübalağaların çoğu ortadan kalkmıştır. Bu dönemde Gürcü krallığının yükselişine bağlı olarak Selçuklular Kafkasya ve Doğu Anadolu'da güç yitirince, Melikşah'a yazılan övgülerin benzerleri Gürcü Kralı IV. David (1089-1125) için kaleme alınmaya başlanmıştır. Türk idaresinden duyulan memnuniyetin izleri Gürcülerin yükselişine bağlı olarak kısa sürede silinmiş ve Kral David'in himayesinde Ermenilerin bağımsızlık umutları yeniden yeşermiştir. Üstelik bu dönemde Selçuklu ve Selçukluların yüksek hâkimiyetini benimseyen Doğu Anadolu Türk beylerinin orduları artık Gürcülere karşı pek bir varlık gösteremediği için dönemin Ermeni kaynakları onlara ne insanüstü bir vasıf yükler ne de kuvvetlerini abartır.³⁰ Bir başka deyişle artık Türklerle ilgili benzetmelerde hissedilir derecede sade bir anlatım görülmeye başlandı. Aynı şekilde 1138'den 1225'e kadar Selçuklulara isyan eden Çukurova Ermenilere ait kayıtlarda da abartılı ifadeler yer bulmaz. Zira Selçuklu hükümdarları bu isyanları bastırmakla birlikte kalıcı önlemler almamışlar bölgedeki Ermeniler de her fırsatta ayaklanırken Doğu Anadolu'daki ilk mücadeleler sırasında Selçuklu ordularına ve sultanlarına karşı duyduğu korkuyu şimdi hissetmemiş gibi gözükmektedir. Böylece daha önceki mübalağalı tasvirlerin izine XII-XIII. yüzyıllarda Kilikya Ermenilere

(28) M. Cog, VII-X. *Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da İslam Hâkimiyeti*, 32 vd.

(29) R. Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 233, 499.

(30) *Vardan Arewel's's Compilation of History* (nşr. R. Bedrosian), New Jersey 2007, s. 68-82; *Memoires Historiques et Geographiques sur L'Armenie*, II (nşr. A. J. Saint-Martin), Paris 1819, s. 83; *Mk-bitar Gosb's Colophon or the Aghuanian Chronicle* (nşr. R. Bedrosian), New Jersey 2007, s. 7-10.

ait kayıtlarda rastlanılmaz.³¹ Moğollar Doğu Anadolu'ya girdiğinde ise Ermeni kaynaklarında övgü dolu ifadeler Moğol kumandanlarına ve ordularına yönelmişti. Bağımsızlık umudu yeşeren Ermeniler de Selçuklulara karşı Moğolların yanında yer alarak bu taleplerine ulaşmaya çalışmıştı³² Ancak sonuç yine hüsrana olmuştur. Son olarak Timur'un Kafkasya'yı ele geçirmesini sırasında yeniden Türkler hakkında mübalağalı ifadeler kullanmaya başlayan³³ Ermeni kaynaklarının bu tarz kayıtları XV. yüzyılın başlarında daha da yoğunlaşacaktır.

XI-XIV. yüzyıllara ait Ermeni kaynaklarındaki Türk tasvirinin diğer bir yönü, Ermenilerle fazla münasebeti bulunmayan topluluklarda ortaya çıkar. Gazneliler ya da Karahanlılar'dan bahseden Ermeni kaynaklarında onlar hakkında Selçuklularla ilgili olumsuz tasvirlerin hiç birisi yapılmaz.³⁴ Her iki devlet de Müslüman olmasına rağmen onların dini farklılığı Ermeni kaynakları için sorun teşkil etmez; zira ne Gazneliler ne de Karahanlılar Ermenileri hâkimiyet altına almak gibi bir çabanın içerisine girmemişlerdir. Dolayısıyla V-VII. yüzyıllara ait eserlerde görüldüğü gibi genel itibarıyla sade bir dille kaleme alınan bu kayıtlarda Türkler hakkında mübalağalı ifadeler yer bulmaz. Aynı şekilde Eyyübilerden bahseden Kilikya Ermenilerine ait kayıtlarda ya da Moğollara karşı işbirliği yapılan Türklerle ilgili bilgilerde onların Müslümanlığı bir problem teşkil etmediği gibi aradaki müttefiklik de yorumsuz olarak kayıt altına alınır.³⁵ Dolayısıyla bu unsurların Türk olması iki taraf arasında bir düşmanlık vesilesi olmaz. Haliyle yukarıda Selçuklulara karşı gösterilen tavrın ve yapılan yakıştırmaların, ülkelerini ele geçirmelerinden kaynaklandığı yönündeki ihtimal daha da güçlenir.

Sonuçta, tarihin akışında yaklaşık elli yıl yankılanan ve Türkler hakkında olumsuz kanaatler içeren tasvirler, Doğu Anadolu'daki Türk-Ermeni ilişkilerinin neredeyse bin yıllık seyrinde fazla bir yer işgal etmemektedir. 1018'de başlayan ancak 1054-1064 arasında

yoğunlaşan bu tasvirlerde ilk kez Müslüman bir unsurun ülkelerini ele geçirmesi tehdidiyle karşılaşan Ermeniler, korku, bir o kadar da nefret dolu ifadelerle Selçuklularını tarif etmişlerdi. Bu tanımlamayı yapan tarihçiler aynı zamanda din adamıdır ve sadece milli değil dinî tesirlerin de etkisi altında kalarak XI. yüzyılın sonlarına kadar devam eden Türk tasvirini çizmişlerdir. Emevi ve Abbasi halifelikleri ya da Karahanlı, Gazneli gibi Türk-İslam devletlerine karşı yapmadıkları tanımlamaları Selçuklular için kaleme almaları, Aristakes ve onun yolundan giden tarihçilerin yaşanmamış şeyleri yaşanmış gibi ya da mübalağa yaparak meseleleri olduğundan farklı anlatmak gibi aşırılıklara kaçmasına zemin hazırlamıştır. Bunların temel sebebi, karşı durdukları ancak başarılı olamadıkları Selçukluların Doğu Anadolu'yu ele geçirmesidir.

Bizans'la Abbasi halifeliği arasındaki güç mücadelesinde bunlardan birisinin yanında yer alan Ermeniler, Selçukluların Doğu Anadolu'ya gelişi sırasında Bizans'ın yanında yer almıştır. Ancak bölgenin Selçuklu hâkimiyetine girmesinden sonra daha önce sıkça görülen olumsuz betimlemelere rastlamak mümkün değildir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla ilk kez bir Türk devletinin idaresi altında yaşamaya başlayan Ermenilerin eski kanaatleri kısa sürede değişmiş gözükmektedir. Keskin bir dönüşle Türk sultanlarından büyük övgüyle bahseden dönemin Ermeni tarihçilerine Selçuklu hâkimiyeti altında yaşamının bir baskı oluşturduğu ve kaynaklardaki bu tasvir değişikliğinde etkisi bulunduğu

(31) *Chronicle Attributed to King Het'um II* (nşr. R. Bedrosian), New Jersey 2005, s. 1-8; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 72-80; Mehmet Ergan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s. 107-184.

(32) Aknerli Grigor *Okçu Milleti Tarihi* (nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 2007, s. 34; Eduard Dulaurier "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", *Türkiyat Mecmuası*, II (1928), s. 139-217; aynı yazar, "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar" (nşr. M. K. Ayas), *Türkiyat Mecmuası*, V (1936), s. 27-48; *History of the Tartars (The Flower of Histories of the East Compiled by Het'um the Armenian of the Praemonstratensian Order)* (nşr. R. Bedrosian), New Jersey 2004, s. 41-63.

(33) R. Bedrosian, "Armenia during the Seljuk and Mongol Period", s. 268 vd.

(34) Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", s. 169 vd.

(35) *Vabram's Chronicle of the Armenian Kingdom in Cilicia during the Time of the Crusades* (nşr. C. F. Neumann), London 1831, s. 51 vd, 57 vd.

düşünülebilir. Ancak muahhar kaynaklarda da benzer tanımlamalara rastlanması ve Selçuklu idaresi hakkındaki övgü dolu beyanlarda özellikle din özgürlüğüne vurgu yapılması, bu değişimin siyasi iktidarın el değiştirmesiyle çok ilgili olmadığı görüşünü güçlendirici niteliktedir. O zamana kadar en büyük müttefikleri olan Sasani ve Bizans İmparatorluklarının dini dayatmalarıyla Ermeniler içerisinde kendi inançlarına mensup gruplar ortaya çıkarmışken Türklerin böyle bir siyaset takip etmemesi, algılamadaki farklılaşmaya büyük tesir etmiş olmalıdır. Korkulan ve nefret edilen tasviriden idaresinden memnuniyet duyulan Türk benzetmesine geçiş olmuştur. Ancak Melikşah'a yapılan övgülerin ön plana çıkartılıp daha önceki olumsuz tasvirlerin göz ardı edildiği davranış tarzının pek sağlıklı olmadığını da söylemek gerekir. Kaynaklara neredeyse yarım asır hâkim olan tutarsızlıkları ihmal ederek sadece Ermenilerin Türklere bakışındaki olumlu sembolleri ayıklayarak bunlardan bir sonuca varmanın aslında çok da anlamlı olmadığı açıktır.

XI-XIV. yüzyıl Ermeni kaynaklarında Türklere en yalın dille bahsedilen kısımların başında Doğu Anadolu'ya yönelmeyen topluluklarla ilgili bölümler bulunur. Tıpkı V-VII. yüzyılda Türklere ait tasvirlerde olduğu gibi Karahanlılar, Gazneliler ya da Eyyubilerden bahseden Ermeni kaynakları onlar için herhangi bir mübalağa yapmaz. Öte yandan Kilikya Ermenilerinin isyanlarını bastırmakla birlikte onların bu bölgedeki otonomilerine göz yuman Türkiye Selçukluları da bağımsızlıklarına son vermediği için aşırılık içeren tasvirlerden nasibini almamıştır. Aynı şekilde Selçukluların düşüşe geçtiği dönemlerle alakalı kayıtlarda da XI. yüzyıla hâkim olan tanımlamalardaki mübalağalar yoktur. Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu bölgelerde yeni güçlerin ortaya çıktığı ve taraflar arasındaki mücadelenin eski hızını yitirmeye başladığı XII-XIV. yüzyıllardaki Türk tasvirleri abartıdan alabildiğince uzak, çağdaşı kaynaklarla doğruluğu teyit edilebilir, tarihi gerçeklere en yakın hale gelmeye başlamıştır.